

Как же обстояло дело с награждением представителей других национальностей призванных военкоматами Крымской АССР, были ли замены высшей награды страны на ордена? Да, были. Всего 13 рядовым, сержантам и офицерам высшую награду заменили на орден. Среди них 9 – русских, 3 – украинца, 1 – еврей. Эта тема отдельной публикации (наградные листы имеются). Всех их без исключения наградили орденом «Красного Знамени».

Нами были изучены «Наградные листы» осуществленных награждений на 7 010 офицерского состава, на 10 184 сержантского состава и 7 571 рядового состава призванных в армию военными комиссариатами Крымской АССР. Среди служивших в армии, на флоте и других вооруженных формированиях СССР призванных из Крымской АССР, крымские татары составляли не более 15%, большинство – 85% составляли русские и украинцы, а также представители других национальностей – евреи, армяне, караимы, крымчаки и другие. С самого начала войны не подлежали мобилизации в армию немцы (их депортировали из Крыма), греки, болгары. Среди награжденных есть пять греков, и трое русских с греческими фамилиями.

Соотношение не награжденных званием Героя Советского Союза крымских татар составляющих 15% призванных в армию (18 раз) и представителей других национальностей составляющих 85% призванных в армию (13 раз) говорит о системной дискриминации, то есть существовавших ограничениях в отношении депортированного крымскотатарского народа причисленного к разряду «народов предателей».

Среди представителей других национальностей нет дважды представленных к званию Героя, все четверо представленных два раза к званию Героя являлись крымскими татарами, из них только один – Султан Амет-хан удостоился награждения дважды. Двое – Абилов Анатолий (Фетислям) и Джафер Осман Топчи ни разу не были награждены за время войны. Более того, по второму (посмертному) представлению к званию Героя Джафера Османа Топчи наградили только орденом «Отечественной войны» первой степени[2].

Проблема участия крымских татар во Второй мировой войне требует своего дальнейшего исследования. (*орфография и пунктуация документов сохранена*)

Источники и література:

1. Куртсеитов Р. Д. К вопросу о представлении крымских татар к званию Героя Советского Союза / Р. Д. Куртсеитов // Культура народов Причерноморья. – Симферополь : ТНУ имени В. И. Вернадского, 2012. – №228. – С. 67–74
2. Обобщенный банк данных «Мемориал» : [Электронный ресурс] : – Режим доступа : <http://www.obd-memorial.ru>. www.podvignaroda.ru
3. Бекирова Г. Т. Крым и крымские татары в XIX-XX веках : Сборник статей / Г. Т. Бекирова // . – Москва, 2005.– С.132-134.

Молочко Е.В.

УДК 351.853:371.233(477.75)(043.3)

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОХОРОНИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ НА СТОРІНКАХ ПЕРШОГО КЛАСИЧНОГО ДОВІДНИКА ПРО КРИМ

Анотація. В теперішній час актуальним завданням дослідження проблемних питань охорони пам'яток Криму є перехід від вивчення загальної картини до реконструкції культурної спадщини окремих народів. Дослідження пам'яток Криму цікаво з точки зору реконструкції конкретних процесів культурного розвитку по лінії центр - периферія. Перше класичне довідкове по Криму «Путівник мандрівника ...» Ш. Монтандона є джерелом з дослідження комплексу м'яких та заходів, націлених на збереження і захист об'єктів, що володіють культурною та історичною цінністю. Такий досвід зроблений на матеріалах культурної спадщини кримських татар.

Ключові слова: Крим, пам'ятки історії і культури, путівник, культурна спадщина.

Аннотация. В настоящее время актуальной задачей исследования проблемных вопросов охраны памятников Крыма является переход от изучения общей картины к реконструкции культурного наследия отдельных народов. Исследование памятников Крыма интересно с точки зрения реконструкции конкретных процессов культурного развития по линии центр - периферия. Первое классическое справочное по Крыму «Путеводитель путешественника...» Ш. Монтандона является источником по исследованию комплекса мер и мероприятий, нацеленных на сохранение и защиту объектов, обладающих культурной и исторической ценностью. Такой опыт предпринят на материалах культурного наследия крымских татар.

Ключевые слова: Крым, памятники истории и культуры, путеводитель, культурное наследие.

Summary. At present, the actual goal of the research problem of the protection of monuments of Crimea is the transition from the study of the picture to the reconstruction of the cultural heritage of individual nations. The study of monuments of Crimea interesting from the point of view of the reconstruction of the specific process of cultural development through the center - periphery. The first classical reference to the Crimea "Guide traveler ..." Sh. Montandon is the source for the study of a set of measures and activities aimed at the preservation and protection of objects of cultural and historical value. This experience is taken on the materials of the cultural heritage of the Crimean Tatars.

Keywords: Crimea, monuments of history and culture, a guide, a cultural heritage.

Творча спадщина французького мандрівника Ш. Монтандона (1792–?) привертає увагу сучасних вчених. Першим класичним покажчиком став його «Путівник мандрівника по Криму, прикрашений

**ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ОХОРОНИ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ СПАДЩИНИ
НА СТОРІНКАХ ПЕРШОГО КЛАСИЧНОГО ДОВІДНИКА ПРО КРИМ**

картами, планами, видами та віньєтками зі вступом про різні способи переїзду з Одеси до Криму» («Guide du voyageur en Crimbe orné de cartes, de plans, de vues et de vignettes, et précédé d'une introduction sur les différentes manières de se rendre d'Odessa en Crimbe»), виданий в Одесі у 1834 р. [1]. У довіднику вміщені відомості спроб вирішення проблемних питань щодо охорони кримськотатарської культурної спадщини Криму у першій половині XIX століття. Вперше це довідкове видання стало предметом аналізу як форма охорони культурної спадщини краю.

Основні аспекти творчого шляху Ш. Монтандона проаналізовано в публікаціях професора, доктора історичних наук А. А. Непомнящого [2–4]. Учений відновив найбільш повні відомості про його життя та діяльність. У науковий обіг введено велику кількість раніше невідомих архівних матеріалів.

До теперішнього часу подорожні нотатки Ш. Монтандона не були видані російською мовою. 1997 року була зроблена спроба частково опублікувати переклад путівника [5]. Він мав недоліки через неповноту поданого тексту, оскільки вибір переведених розділів французького оригіналу був обумовлений підготовкою видання до 200-річчя від дня народження О. С. Пушкіна. Значна частина твору залишилася поза увагою перекладачів, за винятком опису маршруту від Керчі до Перекопу. Подальша робота над публікацією «Путівника» була продовжена В. В. Ореховим [6–8]. У 2011 році світ побачила повна російськомовна версія роботи Ш. Монтандона, забезпечена докладними коментарями різного рівня, частина з яких не витримують критики [9].

Шарль Генрі Габріель Монтандон у юному віці з родиною переїхав зі Швейцарії до Росії, прожив у Одесі. Наслідком його подорожі Кримом у 1831–1833 роках став довідник про півострів його авторства.

У пресі за 1823 р. знаходимо вказівку про перебування Ш. Монтандон в Одесі. Влітку 1824 р. він отримав паспорт для поїздки в обидві російські столиці. У вересні-жовтні 1825 р. разом із жінкою Генрієтою був зарахований до другої гільдії одеського купецтва, отримав свідоцтво на право торгівлі та квитки на три торгові лавки [9, с. 19]. В Державному архіві Одеської області літературознавець Г. Д. Зленко виявив свідоцтва про колись існуючі документи: «Об учреждении торговой Одесской черноморской компании купца Монтандона» та «Об учреждении в Одессе компании купца Монтандона для приготовления и отправки в чужие края муки» [10, с. 19]. А. О. Скальковський згадував французького дослідника серед пасажирів на пароплаві «Одеса», що здійснював свій перший рейс в 1828 р. [11, с. 19].

У 1820-х - на початку 1830-х рр. Ш. Монтандон володів кількома комерційними проектами в Одесі (відкриття кількох торгових лавок, пристрій морської торгової компанії, експорт хліба) й Криму (видобуток кримського мармуру, порфіру та літографічного каменю) [9, с. 35].

Першу вказівку про перебування автору довідника у Криму слід віднести до 1822 р. У Парижі під псевдонімом «P. de S.» була видана брошура «Mémoire sur l'ouverture du port de Kertch, en Crimée, sur le mer Noire» («Записка об открытии Керченского порта в Крыму на Черном море»). Професор А. А. Непомнящий виявив, що вона належить Ш. Монтандону [3, с. 702]. У рецензії на цю роботу у французькому журналі «Revue Encyclopédique» [12] повідомлялося, що автор брошури повинен був відвідати Крим для збору інформації про Керченський півострів [9, с. 35].

Незабаром Ш. Монтандон придбав маєток у краї, що йому сподобався, де й провів решту свого життя [2, с. 153]. У 1837 році він консультував учасників демидовської експедиції в Сімферополі. А. М. Демидов повідомляв, що їх «відвідав пан Монтандон – автор корисної книги «Guide du voyageur en Crimbe». Він родом зі Швейцарії і, оселившись в Криму, здається, ґрунтовно вивчив цей півострів; судження його вельми сумнінні. Ми скористалися ними для пояснення деяких предметів нашого спостереження; навіть і деякі думки, прийняті вже публікою, повинні змінитися» [2, с. 221].

В «Очерке заслуг, сделанных наукам светлейшим князем Михаилом Семеновичем Воронцовым» М. М. Мурзакевича, зачитаного 29 листопада 1856 р. на засіданні Одеського товариства історії та старожитностей, французький дослідник згадувався серед осіб, «які подорожують з вченими цілями» за сприянням генерал-губернатора [9, с. 33].

Наслідком подорожі Ш. Монтандона Кримом у 1831–1833 роках був довідник про півострів його авторства. Путівник у той час був одним із кримських покажчиків, які користувалися великим попитом серед читачів. Він швидко став бібліографічною рідкістю вже для сучасників. Книга отримала високу оцінку як класичний путівник, якому не має порівняння [13]. Наприкінці XIX століття це видання вважалося одним із кращих, де представлено докладний опис Криму [14, с. 156; 15, с. 9].

Для збору та систематизації етнографічної, археологічної та природничої інформації автор відвідав всі райони півострова. Він вивчив джерела про край та використав їх у своїй праці. Це дозволило читачам ознайомитись з раніше опублікованими роботами вчених та дослідників. Значний інтерес представляють ілюстрації (18 малюнків), які були вклеєні в книгу окремим блоком, й каталог найбільш відомих творів, присвячених Криму. Тут вказано 51 видання французькою, англійською, німецькою, польською мовами; з російськомовних творів про Крим названі три: П. І. Сумарокова, І. М. Муравйова-Апостола й «Бахчисарайський фонтан» О. С. Пушкіна. Деякі джерела Монтандон забезпечив короткими анотаціями.

Книга служила універсальним довідником для всіх бажаючих відвідати полуденний край. Довідник також допомагав мандрівникам в ознайомленні з пам'ятками Криму, надаючи найбільш повну інформацію. Автор ставив перед собою мету – дати точний і повний опис пам'яток Кримського півострова, ґрунтуючись на власних спостереженнях. У цьому виданні міститься велика кількість важливих спостережень автора щодо краю.

У путівнику дослідник популяризував пам'ятки історії та культури півострова, переслідуючи мету залучення сюди значної кількості туристів. Для подорожі з Бахчисарая в Алупку автор указав маршрут,

який рідко використовувався. За нашими спостереженнями, він є першим мандрівником, який описав цей шлях із розташованими на ньому пам'ятниками. Наступні докладні описи маршрутів із Бахчисарая до Ялти й Алупки з'явилися лише після будівництва дороги Ялта–Бахчисарай (1897 р.). До цього в путівниках були описані тільки окремі ділянки даного маршруту [6, с. 45–46].

У першій половині XIX століття околицях Сімферополя збереглися руїни Ескі-Сарая – «за словами татар, це ханський палац, який не був добудований; пан Паллас припускає, що це невелика генуезька фортеця». Фундамент стіни був найдавнішого походження. Автор вперше згадував у своєму путівнику, що «при дослідженні місцевості створюється враження, що стіна ця могла служити в епоху, коли Крим перебував у стані війни, для того щоб переривати всяке повідомлення з цього боку. Татари називають це місце Демір-Капу («Залізні ворота»); в деяких місцях в горах на сході на відстані 15 верст знову виявляються сліди цієї стіни, які носять назву Каланіх-Баїр» [9, с. 116].

Гідними уваги мандрівників у Алушті автор вважав лише велику нову мечеть, яка була побудована у південно-західній частині міста. [9, с. 118]. У селі Чоргун Ш. Монтандон відвідав високу двенадцятикутову вежу, яка «за переказами, була споруджена за наказом турецького паші, який неподалік влаштував свою резиденцію». П. С. Палас навпроти, вважав, що вона була пам'яткою нових греків з Корсуня або Генуї та колись служила пунктом сполучення між Балаклавою та Мангуп-Кале [9, с. 166].

Ш. Монтандон відвідав палац в Алушці, який ще тільки споруджувався. Він указував як власті шановано ставилися до кримських татар: заботливо зберігали маленький татарський будинок у сільському стилі, розташованого неподалік від палацу [9, с. 140]. Посеред селища на кошти генерал-губернатора Новоросійського краю графа М. С. Воронцова була побудована нова мечеть витонченої архітектури та сповнена смаку - із золотим куполом і красивим мінаретом [9, с. 142].

Ш. Монтандон вбачав, що Бахчисарай, колишня резиденція кримських ханів, більше за інших місцевостей Криму гідний відвідування. Його увагу привертала велика кількість пам'яток історії та культури: палац, некрополь, грецька церква, синагога, тридцять дві мечеті, три медресе, десять караван-сараїв [9, с. 174].

Бахчисарайський ханський палац був «цікавою і вартою уваги мислячої людини», рідкісною пам'яткою архітектурного мистецтва. Автор вивчив його архітектуру та оглянув закриті галереї, мечеті, стелі яких були прикрашені різьбленням і покриті позолотою в результаті реставрації, проведеної на кошти уряду. Він зазначав, що все було відновлено «в колишньому вигляді: ні первородний характер, ні оригінальність палацу не були іскажені; навіть розписи всередині палацу так само, як на стінах зовні, крім того, що придбали свіжість, залишилися такими ж, як колись» [9, с. 169]. Насправді, реставратори не враховували традицій місцевої архітектури, підходячи зі стандартними мірками під час численних ремонтів. У результаті внутрішні покої перероблялися на «європейський» манер, а старі будинки зносилися. У 1820-х рр. були знищені 3 з 4 будівель гарему, Зимовий палац, великий банний комплекс та багато інших цінних споруд. Інтерес мандрівників привертала також задні двори цього «храму пам'яті»: некрополь, ханські могили й велика мечеть з двома мінаретами.

У Чуфут-Кале зберігся мавзолей дочки хана Тохтамиша, прикрашений витонченим портиком з двох арок [9, с. 178].

У першій половині XIX століття Старий Крим дуже рідко відвідувався. Проте численні руїни, виявлені Ш. Монтандоном, ставили місто в ряд кримськотатарських пам'яток, які заслуговували найбільшої уваги мандрівників. Тут «серед руїн, що говорять про дитячу пору мистецтва, помітно кілька старовинних мечетей – таких, якими їх будували турки до того, як в Константинополі отримали уявлення про витончені споруди і купола, зразком для яких послужив собор Св. Софії» [9, с. 245].

Серед кримськотатарських пам'яток Феодосії Ш. Монтандон згадав дві мечеті [9, с. 242].

У першій половині XIX століття Карасубазар залишався самим населеним містом Криму (15 000 осіб). Інтерес для туристів представляли 22 мечеті. Тут налічувалося безліч караван-сараїв, найбільш примітним з яких був Таш-Хан – «старовинна споруда, зовнішність якої являє собою лише високі стіни, що утворюють квадрат, наповнене невеликими лавками» [9, с. 236].

Після огляду пам'яток Криму, мандрівники їхали далі в Євпаторію, де серед всіх визначних пам'яток виділялися культові споруди – дев'ятнадцять мечетей та одне медресе. Автора у путівнику підняв проблемне для кримських властей питання о необхідності прийняття скоріших та рішучих дій по збереженню значущої кримськотатарської пам'ятки – мечеті Джума-Джамі. Ще 1821 р. академік Є. С. Кьоллер наголошував, що на реставрацію мечеті потрібно чотирнадцять тисяч рублів, які властями виділені не були. 1827 р. городничий Ессен доповідав Таврійському губернському правлінню про необхідність проведення робіт по збереженню мечеті Джума-Джамі. Подорож Ш. Монтандона Кримом відбулася у 1831–1833 роках. Мечеть на той час вже перебувала у повному занепаді, але продовжувала «своєю величиною й дивною архітектурою привертати увагу всіх мандрівників. Звід має 50 футів в діаметрі, а з кожного боку фасаду видно дві групи куполів, на яких кріпилися дуже високі мінарети, нині повалені вітром і не відновлені» [9, с. 252]. 1834 р. Г. І. Спаській відвідавши Євпаторію, повідомляє, що мечеть була оновлена на відпущені зі скарбниці гроші: були закладені арки північного фасаду, оштукатурені зовні всі стіни. На жаль, 1875 р. В. Х. Кондаракі зазначав, що споруда напевно скоро загине від недбалства властей, які навіть не прикривають входи в неї від блукаючої худобини.

Путівник Ш. Монтандона містить унікальну за своєю точністю і повнотою інформацію про збереження пам'яток історії та культури Криму в першій половині XIX століття. Він був призначений дати читачеві вичерпне і різноманітне уявлення про півострів. Завдяки своїй практичності ця робота набула популярності серед туристів і людей, які цікавилися і досліджували Крим.

Джерела та література:

1. Montandon C. H. Guide du voyageur en Crimée orné de cartes, de plans, de vues et de vignettes, et précédé d'une introduction sur les différentes manières de se rendre d'Odessa en Crimée / C. H. Montandon. – Odessa, 1834. – 300 с.
2. Непомнящий А. А. Записки путешественников и путеводители в развитии исторического краеведения Крыма : последняя треть XVIII – начало XX века / А. А. Непомнящий ; Ин-т украинской археологии и источниковедения им. М. С. Грушевского НАН Украины. – К., 1999. – 212 с. – (Серия : «Научно-справочные издания по истории Украины» ; вып. 46).
3. Непомнящий А. А. История и этнография народов Крыма : Библиография и архивы (конец XVIII – начало XX века) / А. А. Непомнящий. – Симферополь: Доля, 2001. – 816 с.
4. Непомнящий А. А. Историчне кримиознавство (кінець XVIII – початок XX століття) : бібліографічне дослідження / А. А. Непомнящий. – Симферополь : Бізнес-Інформ, 2003. – 456 с.
5. Монтандон К. Путеводитель путешественника по Крыму, украшенный картами, планами, видами и виньетками / К. Монтандон ; пер. с франц. В. Орехова. – Симферополь : Крымский архив, 1997. – 130 с.
6. Орехов В. В. От Бахчисарая до Алупки : маршрут из «Путеводителя путешественника по Крыму» К. Монтандона / В. В. Орехов // Крымский архив. – Симферополь, 1999. – №4. – С.43–48.
7. Орехов В. В. Новые главы из «Путеводителя...» Шарля Монтандона / В. В. Орехов // Историческое наследие Крыма. – 2008. – № 21. – С. 199–225.
8. Орехов В. В. Главы из «Путеводителя...» Шарля (Карла) Монтандона / В. В. Орехов // Историческое наследие Крыма. – 2009. – № 24. – С. 224–256.
9. Монтандон К. Путеводитель путешественника по Крыму, украшенный картами, планами, видами и виньетками и предваренный введением о разных способах переезда из Одессы в Крым / К. Монтандон ; пер. с франц. В. В. Орехова. – К. : Стило, 2011. – 416 с.
10. Зленко Г. Берег Пушкина / Г. Зленко. – Одесса, 1987. – 170 с.
11. Скальковский А. А. Мраморный промысел в Крыму / А. А. Скальковский // Журнал Министерства внутренних дел. – 1853. – Ч. 41, № 3. – С. 367 - 381.
12. F. Mémoire sur l'ouverture du port de Kertch, en Crimée, sur la mer Noire. Paris, 1822 // Revue Encyclopédique. – 1822. – Т. XV. – Juillet. – III. – P. 154 - 155.
13. Л. Желания в пользу Тавриды / Л. // Таврические губернские ведомости. – 1848. – 3, 10 марта.
14. Н. Ш. Известия о редких и малоизвестных книгах и брошюрах, касающихся Новороссийского края и Бессарабии / Н. Ш. – Юг. – Одесса, 1882. – Февраль. – С. 149–160.
15. Бертье-Делагард А. Л. Память о Пушкине в Гурзуфе / А. Л. Бертье-Делагард. – СПб., 1913. – [2], 79 с.

Османов Э.Э.**УДК. 727.7 (477.75) «1945/1990»****РЕМОНТНО-РЕСТАВРАЦИОННЫЕ РАБОТЫ В АРХИТЕКТУРНОМ
КОМПЛЕКСЕ ХАНСАРАЯ В 1945-1990 ГГ.**

Аннотация. В данной статье проанализирована научно-исследовательская и ремонтно-реставрационная деятельность Бахчисарайского Музея в 1945-1990 гг. Особое внимание уделено памятникам истории и архитектуры крымских татар на территории Ханского дворца и собственно постройкам города. Одной из первоочередных задач музея было осмотр и фиксация памятников города и окрестностей с целью выявления разрушений после ухода нацистов. Культовые и религиозные постройки во время оккупации использовались под хозяйственные склады, конюшни. Значительный ущерб был нанесен всем зданиям города. К широкомасштабной реставрации дворца обратились лишь в 1961-1964 гг. Перед реставраторами стояла задача проследить все этапы переделок, выявить и закрепить те старые элементы архитектуры и росписей, которые еще сохранились, не уничтожая при этом и более поздних декоративных мотивов. К 1990 году коллектив музея готовился к переходу в работу в рамках Бахчисарайского историко-культурного заповедника (БИКЗ). Была продолжена работа по составлению карты Бахчисарайского района с обозначением памятников и их охранных зон. Бахчисарайским Дворцом-музеем в 1920 – 90 гг. были достигнуты определенные успехи в деле сохранения исторических памятников.

Ключевые слова: Бахчисарайский Музей, изучение исторических памятников, состояние архитектурных сооружений, реставрационные работы.

Анотация. В даній статті проаналізована науково-дослідна та ремонтно-реставраційна діяльність Бахчисарайського Музею у 1945-1990 рр. Особливу увагу приділено пам'яткам історії та архітектури кримських татар на території Ханського палацу і власне будівлям міста. Одним із першочергових завдань музею було огляд і фіксація пам'яток міста та околиць з метою виявлення руйнувань після відходу нацистів. Культові та релігійні споруди під час окупації використовувалися під господарські склади, стайні. Значний збиток був нанесений всім будівлям міста. До широкомасштабної реставрації палацу звернулися лише в 1961-1964 рр.. Перед реставраторами стояло завдання простежити всі етапи переробок, виявити і закріпити ті старі елементи архітектури та росписів, які ще збереглися, що не знищуючи при цьому і пізніших декоративних мотивів. До 1990 року колектив музею готувався до переходу в роботи в рамках Бахчисарайського історико-культурного заповідника (БІКЗ). Була продовжена робота по складанню карти Бахчисарайського району з позначенням пам'яток та їх охоронних зон. Бахчисарайським Палацом-музеем в 1920 - 90 рр.. були досягнуті певні успіхи в справі збереження історичних пам'яток.